

La crisi finisecular i la recomposició del món rural a Catalunya*

*per Ramon Garrabou i Segura, Josep Pujol i Andreu,
Josep Colomé i Ferrer i Enric Sagner i Hom***

En aquestes alçades resten pocs dubtes sobre la profunditat dels canvis que es van produir en la societat catalana i especialment en el món rural com a conseqüència del procés que la historiografia ha conceptuat com a revolució liberal. En aquest article intentem resseguir, en primer lloc, la percepció que les classes propietàries de la terra van tenir del canvi que implicava el desenvolupament d'una agricultura capitalista, les maneres com ho van intentar racionalitzar i els projectes que van anar formulant i impulsant entre mitjan segle XIX i la Primera Guerra Mundial, a mesura que avançava simultàniament la integració de l'activitat agrària en el mercat i es consolidaven els processos d'industrialització i urbanització. Tanmateix, la nostra anàlisi no es mantindrà en el pla ideològic i doctrinal, sinó que la part més substantiva la dedicarem a examinar les diverses i successives xarxes de relacions socials entre els propietaris de la terra i la força de treball predominants en l'agricultura catalana i la seva relació amb els principals canvis econòmics que paral·lelament s'anaren materialitzant.

La nostra hipòtesi de partida és que les dècades centrals del segle passat i el període de la depressió del final del segle van representar moments de ruptura fonamentals. Intentarem mostrar com ja des de mitjan segle es plantejaven tot un seguit de propostes per a introduir modificacions en les maneres d'utilitzar la força de treball i en la manera com els propietaris gestionaven i administraven les finques. Posarem èmfasi en les dificultats d'adaptació i com aquest fet condicionà la cristallització d'unes relacions socials molt allunyades dels models teòrics del moment. Una altra idea que es defensa en el text és la necessitat de tenir present el ritme lent del procés de canvi. Encara que molts dels factors que caracte-

* Aquest treball forma part d'una investigació col·lectiva sobre la propietat territorial i les formes d'explotació del treball pagès des de l'edat mitjana fins a l'actualitat, que es beneficiat d'un ajut de la DGICYT.

** Ramon Garrabou, Josep Pujol, Josep Colomé, Enric Sagner, Universitat Autònoma de Barcelona i Universitat de Girona.

ritzen una agricultura capitalista ja eren presents en alguna mesura a mitjan segle, no va ser fins el període de la gran depressió que realment van actuar i van forçar la implantació de mecanismes d'adaptació de manera més ineludible. Com a conseqüència, fou durant aquesta etapa i a les dècades posteriors que es produïren canvis més significatius en les relacions socials.

El món rural a mitjan segle XIX

Hem fet l'opció de resseguir la percepció que les classes propietàries van tenir de la nova realitat agrícola i de llurs projectes i programes de reforma a través de les publicacions i de l'actuació de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre (IACSI).¹ Pensem que l'elecció no és desencertada en la mesura que tant la manera com es va constituir com el seu ràpid arrelament convertiren aquesta institució en un organisme representatiu i vertebrador dels grans propietaris, encara que no del conjunt de la pagesia, com sovint es va pretendre. A les planes de les seves publicacions, a les exposicions i demandes que va adreçar a l'administració o en les activitats que va organitzar, apareixen nombrosos testimonis i manifestacions de la consciència que moltes coses havien canviat en el món rural català i que davant de la nova situació era imprescindible posar fi a les inèrcies i començar una actuació decidida si es volia garantir el nivell de rendes i d'ingressos de les classes propietàries i consolidar la seva posició dominant en la societat rural catalana. Examinarem algunes de les línies fonamentals de reflexió de l'IACSI i les propostes de reforma que es desenvoluparen d'una manera més o menys sistemàtica des de mitjan segle.

En primer lloc, es considerava que era absolutament imprescindible acabar l'etapa d'inestabilitat política que havia conegut la societat catalana i especialment el món rural durant les dues dècades anteriors. La Primera Guerra Carlina, l'etapa d'avalots que hi havia hagut a Barcelona i en altres nuclis urbans als inicis dels anys quaranta i l'esclat de la Guerra dels Matiners havien resultat extraordinàriament traumàtics i hi havia un sentiment generalitzat que calia establir la situació. El període de canvis s'havia de donar per acabat i la pacificació era una qüestió prioritària. Només el restabliment de l'ordre polític permetria començar, amb

1. L'òrgan de premsa utilitzat per resseguir l'actuació de l'IACSI ha estat, fonamentalment, la «Revista de Agricultura Práctica, Economía Rural, Horticultura y Jardinería» (RAP), que a partir del 1864 es transformà en «Revista de Agricultura del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro» («RAIACSI»), i des del 1869 fou simplement la «Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro» («RIACSI»).

el suport d'un govern «il·lustrat», una etapa de transformació i de millora de l'agricultura catalana.

Una segona línia de reflexió era considerar la nova legalitat molt favorable al desenvolupament agrari i a la consolidació d'una classe de propietaris. Observacions com les de M. Casanova («*abolida felizmente la esclavitud en Europa y deterrada la servidumbre de las naciones más civilizadas, obsérvanse tan sólo los convenios que libremente se celebran entre propietarios y cultivadores*»)² o les del diputat Taviel de Andrade («*a la muerte de Fernando VII, cuando el nuevo régimen cambió la faz de la nación, la propiedad, y esto es indudable, comenzó a tener un valor que antes no tenía*»)³ expressen de manera nítida la importància que es concedia a l'establiment, la consolidació i el reforçament d'un marc institucional que reconeixia i legitimava uns drets plens sobre la terra, garantia la lliure circulació de productes i mitjans de producció i consagrava el mercat com la institució reguladora de tota l'activitat econòmica. Valoració molt positiva dels canvis establerts, però amb la consciència molt clara que convenia estar vigilant per tal d'evitar qualsevol mesura que pogués anar en contra dels seus interessos.

Cal assenyalar, en aquest sentit, les qüestions de l'emfiteusi, la rabassa morta i el sistema d'herència, que d'una manera recurrent aparegueren a les planes de la «Revista de l'IACSI» i constituïren un dels camps d'actuació d'aquest organisme. El primer esclat important de debat i d'accions sobre aquests temes va sorgir amb motiu del projecte de codi civil del 1851, que havia de ser la culminació i la confirmació del nou dret de propietat. El projecte preveia la modificació del sistema d'herència, prohibia la constitució de noves emfiteusis i declarava redimibles les existents. Així mateix, establia una durada de seixanta anys per al contracte de rabassa morta, cosa que afavoria la intenció dels propietaris de limitar la durada indefinida del contracte.⁴

Les posicions radicals partidàries de la redempció forçosa de l'emfiteusi i de la reducció del lluíisme, que havien comptat amb un suport important entre els liberals catalans durant els anys vint i trenta, van quedar cada vegada més arraconades i es van acabar imposant els plante-

2. Manuel E. CASANOVA, *Observaciones sobre los sistemas de aparcería y arriendo*, «RAP» (1857), p. 156.

3. Aquesta citació correspon a una nota titulada *Congreso de diputados* («RAP» [1867], p. 24), on es recull la intervenció d'aquest diputat en el debat parlamentari sobre la situació de l'agricultura espanyola.

4. Una anàlisi àmplia i innovadora, que nosaltres seguirem en aquest punt, de la resposta de la classe propietària catalana al projecte de codi civil es pot trobar a Pablo SALVADOR CODERCH, *La compilación y su historia. Estudios sobre la codificación y la interpretación de las leyes* (Barcelona, Bosch, 1985).

jaments conservadors, que aïllaven en la pràctica els partidaris de l'abolició i/o reforma d'aquestes institucions. Per a entendre la defensa tancada de l'emfiteusi que van fer els hisendats cal tenir present que molts, descendents d'antics emfiteutes, havien establert una part important dels seus masos a jornalers i a pagesos pobres i percebien unes prestacions molt altes, a diferència de les que ells pagaven als antics senyors directes que o bé havien desaparegut o bé eren irrisòries. Durant aquests anys es va recuperar el vell discurs segons el qual l'emfiteusi era vista com un instrument bàsic de la propietat i de l'estabilitat del camp català i s'hi afegia un element nou: una suposada coherència amb els pressupostos liberals. Recordant els «nobles» orígens romans de la institució, s'intentava mostrar, falsejant qualsevol evidència històrica, que no tenia res a veure amb el feudalisme, ja que era el resultat d'un contracte lliure entre propietari i conreador i, com a conseqüència, l'abolició significava un atemptat contra el dret de propietat en la mesura que eliminava la possibilitat que els propietaris poguessin percebre unes rendes de manera regular i estable. Curiosa defensa del rendista que ells mateixos criticaren en altres ocasions, com es veurà més endavant.

Va ser en aquestes dates que s'hi va afegir un altre ingredient que va servir per a fer més compacte el discurs. A propòsit de la discussió del projecte de codi civil, les associacions de propietaris, moltes de les quals varen participar en la creació de l'IACSI el 1851, van promoure una àmplia i sistemàtica campanya en què es destacava que la seva aprovació significaria un atemptat a la identitat catalana per un govern i uns polítics uniformadors i centralistes. L'ampli ressò de la campanya pensem que en gran part s'explica per aquesta capacitat de presentar una mesura que afectava els propietaris del domini directe com una agressió contra la totalitat de la societat catalana. En canvi, s'oblidaven de la tradició i de la catalanitat de la rabassa i, davant de les exposicions dels rabassaires, que reclamaven el caràcter perpetu i redimible de les terres cedides a rabassa, la resposta de les associacions de propietaris fou tallant: aquest contracte era una cessió temporal de terra i s'havia d'assimilar als contractes curts, com parceries i arrendaments. Aquestes mobilitzacions de propietaris aconseguiren paraitzar qualsevol intent de modificació i varen servir també d'experiència important en altres moments de tensions i de conflictes com, per exemple, quan, al final del segle, es va promulgar definitivament el codi civil i calgué reactivar l'oposició. En resum, la defensa del dret de propietat significava per a aquests grups garantir i reforçar la lliure disponibilitat dels seus drets sobre la terra i, de manera primordial, evitar que rabassaires i petits emfiteutes accedissin a la plena propietat a causa de les pèrdues que això els podia significar i, alhora, per l'encariment de la força de treball que implicaria una major autonomia de les classes pageses. La defensa de l'emfiteusi o, millor dit, del domini directe,

i l'actitud tallant contra els drets dels rabassaires va esdevenir, així, un front de batalla obert durant tota la segona meitat del segle. Cal fer esment d'una altra preocupació que també va ser molt obsessiva per a les associacions de propietaris durant aquestes primeres dècades: la necessitat de crear una guarderia rural eficaç que evités les freqüents transgressions del dret de propietat. Les demandes en aquesta direcció van ser constants durant aquesta etapa.

Una tercera línia de reflexió se centrava en la constatació que el marc econòmic en el qual s'havien desenvolupat fins a aquells moments les activitats agrícoles havia canviat de manera significativa. Dit en altres termes, el grau d'autonomia característic de l'agricultura tradicional es veia progressivament limitada per una creixent dependència respecte als mercats. Respondre adequadament a aquesta situació volia dir ser capaç d'aprofitar al màxim el potencial productiu de la terra, de desenvolupar els conreus més remuneradors i d'abaratir la producció. Això sols era possible amb l'aplicació de noves tècniques, nous coneixements i, evidentment, més capitals. Una agricultura concebuda com una font de rendes regular i estable, com havia succeït durant segles, era inevitable. Més concretament, si no canviava aquest comportament, el manteniment i la reproducció de cada propietari en particular i del conjunt de la classe serien cada vegada més problemàtics.⁵

En efecte, va ser durant aquests anys que varen aparèixer les primeres preocupacions que amb la construcció ferroviària la producció agrícola catalana havia de competir amb la de l'Espanya interior i amb la dels altres països. Segons aquests autors, tot i que les barreres aranzelàries podien retardar les conseqüències de la creixent comercialització, eren imprescindibles millores que possibilitessin el creixement de la producció i la reducció de costos. Per altra banda, la creixent integració de l'agricultura en el mercat i els inicis del procés d'industrialització no solament

5. En un article com el de Ramon Casanova (R. C., *Indicaciones acerca del estado de nuestra agricultura y del modo de mejorarla*, «RAP» [1854], ps. 40-41) es pot constatar de manera diàfana la percepció que els contemporanis tenien dels canvis que s'estaven produint al món agrari català per aquelles dates: «*Los grandes propietarios residentes, por lo común en las capitales consideraban generalmente sus haciendas sólo como el capital que producía una renta dada, sin pensar en que éste podía aumentar y lo confiaban a apoderados que imbuidos de los mismos principios eran más bien unos recaudadores de rentas, que administradores de patrimonios. Mirada la agricultura como acto bajo y mecánico se tenía por indigna de ocupar la atención de personas que gozaban de alta posición social y que fijarse en su estado, mejora y fomento desdecía del buen tono que corresponde a las clases elevadas.*

»*Los propietarios que vivían en el campo, con raras excepciones, miraban con igual desdén las prácticas agrícolas, las que entregaban también al mismo cuidado de labriegos rutinarios de modo que sólo se ocupaban de agricultura los que en ella ganaban un jornal.*»

augmentaven la competència de la producció d'altres regions i països. També incrementaven les pressions sobre la força de treball i establien relacions de dependència per l'adquisició dels mitjans de producció. Hi ha un altre aspecte que també val la pena destacar: l'assumpció de la ideologia productivista com un factor fonamental de legitimació social de la nova classe en ascens. La creació i l'increment de riquesa mitjançant la difusió de noves tècniques, nous conreus i noves formes d'organitzar les explotacions agràries ja no es veia com un desprestigi social, com havia succeït fins llavors, sinó precisament com un dels principals factors que havien de servir als propietaris per a consolidar la posició dominant en el món rural.

Aquest era el missatge bàsic que els nuclis dirigents intentaven transmetre al conjunt de la classe a través de les associacions, de la premsa i dels opuscles que començaren a proliferar durant aquests anys. El doble lema que orientà l'actuació de l'IACSI des de la seva fundació el 1851 i que reiteradament recordaven (*defensa de la propietat i millora i increment de la producció*) expressa amb molta exactitud les línies mestres entorn de les quals varen girar les discussions i les propostes que s'intentaren portar a la pràctica.

Sense greus problemes amb la propietat, només amb una actitud vigilant respecte a qüestions com l'emfiteusi, la rabassa o bé la guaderia rural, el nucli del debat i de les propostes durant les dècades centrals del segle XIX es va concretar en les millores que s'havien d'introduir i quines eren les vies més adequades per a la seva difusió. Era molt lògic que l'agricultura anglesa, amb les seves alternatives de conreus, desenvolupament ramader i grans explotacions amb recursos considerables i intensament orientades a l'experimentació i la innovació, fos vista com el model indiscutible que s'havia de seguir. Les discussions i les propostes pràctiques per a suprimir el guaret, mitjançant la incorporació de plantes faratgeres que havien de permetre augmentar el bestiar, van ser freqüents durant les dècades centrals del segle passat. Aquest tipus de polèmiques va portar inevitablement a preguntar-se sobre la necessitat de canvis en les formes d'explotació de la terra. Es constatava que introduir un nou conreu, incrementar i millorar el contingent ramader, poder avaluar els avantatges d'una tècnica respecte a una altra i dotar-se de màquines i instruments perfeccionats exigia unes disponibilitats de capital i de coneixements que difícilment es trobaven entre la massa de masovers, parcers, arrendataris i petits propietaris, que constituïen la base fonamental sobre la qual estava organitzada l'activitat agrícola. Sovint s'insistia sobre la misèria situació d'aquests estrats de la pagesia, sobre el seu tancament mental i sobre les seves pràctiques rutinàries. Així, se'ls desqualificava com a instruments capaços d'introduir la sèrie de millores que es consideraven imprescindibles per a impulsar una etapa de prosperitat en el

món rural. Era una menysvaloració interessada i, en alguns aspectes, falsejava la realitat. El mateix Fages de Romà, que en altres moments no dubtava de la incapacitat de les classes subalternes per a contribuir al canvi tècnic, observava com un sector rellevant dels masovers empordanesos, infringint les rígides clàusules de la parceria gironina, ampliava la superfície de prats artificials —a costa de la producció cerealícola— amb la finalitat d'incrementar el bestiar de renda.⁶

Es raonava que si a través del conreador de la terra hi havia escasses possibilitats d'introduir canvis en les formes d'explotació de la terra els propietaris eren els únics que estaven en condicions de protagonitzar la renovació. Disposaven de més recursos que els masovers i parcers i també de coneixements o bé de la possibilitat d'adquirir-los per a organitzar l'explotació de les seves finques segons els principis científics, que eren presentats com la base de la prosperitat de l'agricultura.

Plantejada la qüestió en aquests termes, el comportament dels propietaris resultava crucial i, per tant, calia trencar amb la pràctica tradicional de viure al marge de l'explotació agrícola i s'havia de substituir per una participació cada cop més activa en la direcció de l'explotació. Fou durant aquests anys que començà el debat i la discussió sobre l'absentisme, encara que el terme no va aparèixer fins més tard. Acceptat com un mal que calia eradicar, es formularen dues opcions per aconseguir-ho. Uns, com Fages de Romà⁷ o Vergés, dos grans hisendats gironins, varen

6. Els contractes de masoveria tradicionals no preveïen, com a norma general, l'explotació del bestiar com a finalitat productiva. El bestiar no era «més que un aditament a la heretat, sols apreciable pels fems que a n'aqueixa n'hi pertanyien [...]»; el masover tenia franch el bestiar a cambi d'un cànon anyal que pagava al amo en concepte d'*adjutor*» (Pere VAYREDA I OLIVAS, *El contracte d'explotació agrícola*, «Revista de la Cambra Agrícola Ausetana y del Sindicat Agrícola de Vich» [1908], núm. 26, p. 366). Ara bé, si existien constriccions que limitaven el desenvolupament pecuari, també hi havia masovers que, aprofitant l'absentisme dels propietaris, infringien els pactes d'arrendament i incrementaven més enllà dels límits estipulats els conreus farratgers i de prats artificials per a alimentar el bestiar. Narcís Fages de Romà va plantejar reiteradament «l'abús» que suposaven els beneficis exclusius dels masovers en l'explotació ramadera: «*Este abuso ha tomado tales proporciones, que bien hay casos en que por lucros del ganado embolsa el colono mayor cantidad anual que la que resulta al propietario de su parte dominical en los otros productos de la heredad [...]. Lo que se consideraba un mal necesario ha venido a convertirse en un elemento de producción tan valioso que con frecuencia supera de todo lo restante de la heredad*» (Narcís FAGES DE ROMÀ, *La paz y la agricultura*, «RIACSI» [1877]).

7. Narcís FAGES DE ROMÀ, *Memoria acerca de los medios de más fácil y oportuna aplicación para promover los adelantamientos de nuestra economía rural* (Figueres 1849). Com a comissari regi d'agricultura de Girona, Fages de Romà va impulsar la creació d'una granja-escola a Fortianell que tenia com a objectiu principal formar els elements humans que haurien de modernitzar l'agricultura gironina, especialment els majordoms que haurien de tenir al seu càrrec una explotació en conreu directe (*Exposición y proyecto de pro-*

defensar que la forma més eficaç i més rendible per als propietaris era la substitució de les pràctiques dominants (cedir les finques en masoveries i arrendaments) pel conreu directe amb majordoms. Aquesta no sols era la millor solució en termes de rendibilitat, com Vergés⁸ intentà mostrar de manera comptable en diversos articles publicats a la revista de l'IACSI, sinó que era també perfectament factible. Només calia una resposta coherent i racional dels propietaris, els quals, a partir de les informacions i els coneixements que podien adquirir a través de la premsa, l'ensenyament i el moviment associatiu, estaven en condicions d'impulsar una ràpida difusió de la nova agricultura. La instrucció i l'associacionisme proporcionarien als propietaris la «intel·ligència» per a modificar substancialment les pràctiques agrícoles. Afegim-hi només que, amb el retorn actiu al món rural, és a dir, amb una intervenció directa en les activitats agrícoles, es veuria sòlidament reforçada la posició dels propietaris en l'àmbit rural. Com explicava Fages de Romà, en aquells moments ja no bastaven el paternalisme i la filantropia per a aconseguir el respecte de la pagesia; per a assolir-ho calia prendre el protagonisme en la transformació dels sistemes productius.

Aquests plantejaments van ser molt discutits durant la dècada 1850-1860. Tothom estava d'acord que s'havia de produir una presència més activa dels hisendats en les seves possessions, però, en canvi, es discrepava sobre la mena de participació en funció de la seva viabilitat i eficàcia. En particular, s'assenyalava que determinats grups de propietaris (especialment els que disposaven de patrimonis molt grans o els que residien a les ciutats i realitzaven altres activitats) difícilment optarien per l'explotació directa. Però fins i tot per a aquells que eren considerats propietaris mitjans i residien a les seves hisendes, decidir-se per l'explotació directa de les seves finques significava una decisió important i els resultats econòmics que se'n podien esperar no eren tan clars com es pretenia. Optar per la gestió directa exigia capitals d'explotació relativament importants i

---

grama para el establecimiento de una granja-escuela, presentados por el Sr Comisario regio de Agricultura de la provincia de Gerona... [Girona 1854]).

8. A l'article citat a la nota 5 Ramon de Casanova afirmava que la parceria, sempre que s'introduïssin modificacions, era una forma d'explotació de la terra perfectament adequada per a la millora de l'agricultura. Aquesta és la idea predominant a la revista de l'IACSI («RAP») durant aquests anys. *Vid.*, per exemple, l'article de Manel E. DE CASANOVA, *Observaciones sobre los sistemas de aparceria y arrendamiento* («RAP» [1857], ps. 156-159 i 208-213). L'any 1858, amb el títol de *¿Cuál de las prácticas es más beneficiosa al propietario y a la agricultura, la aparceria o el arrendamiento a precio fijo?*, la revista va publicar un debat entre José Vergés y Almar (ps. 42-43, 122-125 i 189-192), partidari de l'explotació directa amb majordom i jornalers, i Ramon de Casanova (ps. 89-92, 137-140 i 212-215), que es refermava en els avantatges de la parceria, posició que acabà imposant-se.

temps d'experimentació i observació en l'aplicació dels coneixements tècnics agronòmics disponibles, cosa que feia endarrerir els resultats. Més important que tot això, la substitució en massa de parceries i arrendaments per explotacions amb assalariats implicava problemes molt complexos de disponibilitat de força de treball i d'organització d'aquesta.⁹ Per totes aquestes raons, en el curs de la dècada de 1850-1860 es van anar imposant unes opcions molt més pragmàtiques i realistes segons les quals la parceria, la masoveria i l'arrendament a preu fix podien ser uns sistemes tan eficaços, per a la transformació dels sistemes agraris com l'explotació directa, o més. Evidentment, amb les reformes necessàries en els pactes contractuals en la direcció d'accentuar la participació del propietari.¹⁰

Límits i contradiccions dels projectes de canvi

Cap als anys vuitanta, ¿quina havia estat la difusió d'aquestes propostes? ¿S'havien modificat de manera significativa les relacions entre propietaris i conreadors? No estem en condicions de donar una resposta concloent a aquestes preguntes per diverses raons. No hi ha una reacció homogènia per al conjunt de l'agricultura catalana, sinó que condicions agroclimàtiques, distribució de la propietat, tradicions en l'ús i reproducció de la força de treball van facilitar, sens dubte, una determinada opció o la van dificultar.

En altres treballs anteriors hem diferenciat tres zones, que, si bé no inclouen el conjunt de l'agricultura catalana, considerem que són força representatives.¹¹ Intentarem analitzar primer amb una mica més de pre-

9. En altres treballs hem desenvolupat més extensament els factors que expliquen les dificultats per a una ampla difusió de l'explotació directa amb treballadors assalariats o dels grans arrendataris i el predomini de l'explotació pagesa. Vid. J. COLOMÉ, R. GARRABOU, J. PUJOL i E. SAGUER, *Estabilidad y cambio de la explotación campesina. Cataluña, siglos XIX-XX*, en curs de publicació, i R. GARRABOU, J. PUJOL i J. COLOMÉ, *Salaris, ús i explotació de la força de treball agrícola (Catalunya, 1818-1936)*, «Recerques», 24 (1991), ps. 23-51.

10. Aquesta evolució s'observa, per exemple, en els textos de Fages de Romà. Des dels seus primers escrits, on advocava pel «tránsito de la explotación directa, cual la tenemos nosotros, a la directa del propietario acomodado» (*Memoria acerca de los medios...*) mitjançant la figura del majordom, evolucionà a una posició més pragmàtica de reforma de les formes tradicionals d'explotació perceptible en els models d'escriptures d'arrendament que guanyaren els concursos convocats per la Junta d'Agricultura de Girona el 1856 i el 1864 (*Escrituras de arrendamiento de aparcería y á precio fijo* [Figueras 1863]). En qualsevol cas, l'objectiu sempre fou incentivar els hisendats que es preocupessin de les seves finques, que abandonessin les actituds absentistes i que adoptessin una postura activa en la direcció de les tasques agrícoles.

11. Vid. els treballs citats a la nota 9.

cisió l'entitat dels canvis en l'àrea de la masoveria i del conreu intensiu d'herbacis, que dominen a les comarques gironines i la Plana de Vic, seguirem amb la comarca del Penedès, de forta especialització vitícola amb rabassaires i parcers, i, finalment, farem alguns comentaris sobre els policonreus de secà de les comarques lleidatanes, on predominava la petita propietat i la mitgeria.

Entre el 1860 i el 1880 la Catalunya dels masos va continuar experimentant una fase de parcel·lació i expansió de la petita propietat, malgrat haver-se iniciat la reculada demogràfica a les zones rurals. Aquest procés va materialitzar-se en un increment notable del nombre de propietaris¹² i alhora es mantenia gairebé intacte el pes de la mitjana i la gran propietat. Paral·lelament, el que havia estat la fórmula hegemònica d'accés a la possessió de la terra, l'establiment emfiteutic, progressivament es va deixar d'utilitzar. Respecte als contractes de masoveria i les reformes proposades pels hisendats vinculats a la revista empordanesa de «La Granja», sabem que alguns propietaris van fer provatures diverses. Joaquim de Carles, per exemple, va signar el 1857 un contracte amb el masover del mas Pinell en què es reservava «la facultat de contribuir mitgerament ab lo arrendatari ab tots los gastos i productos, tant en sembraduras com en cabals de qualsevol classe que sia, en classe de mig masover».¹³ Aquest contracte es mantingué fins al 1877, moment en què es va renovar amb algunes modificacions. A la Garrotxa un altre propietari manifestava el 1867 haver adoptat l'arrendament a mitges de bestiar, però sense mitgeria en els fruits.¹⁴ Tot i aquests indicis de transformació, però, el cert és que les pràctiques agrícoles tradicionals continuaren dominant en els sistemes d'explotació dels masos, sense que es produïssin gaires canvis significatius durant aquesta etapa, al marge d'algunes provatures aïllades realitzades per hisendats il·lustrats.

La comarca del Penedès es caracteritza pel seu procés d'especialització vitícola iniciat al llarg del segle XVIII. L'eix vertebrador d'aquesta expansió va ser el contracte de rabassa morta, i va configurar una estructura de la propietat basada en la petita explotació que complementava les terres portades en conreu directe amb altres menades a rabassa, que donà

12. Rosa CONGOST, *Notes sobre la propietat de la terra a les comarques gironines durant la segona meitat del segle XIX*, «Estudi General», 1 (Girona 1981).

13. El contracte de masoveria vigent al mas Pinell des del 1857 ja estipulava la participació del propietari com a «mig masover», o sia, fent-se càrrec de la meitat de tot tipus de despeses. A canvi tenia dret a percebre 2/3 parts de tots els productes de la collita (1/3 en concepte de part dominical i l'altre 1/3 en concepte de mig masover) i la meitat dels productes del bestiar (Arxiu Diocesà de Girona, fons Carles, lligall-foli 31).

14. P. C., *Ligeras observaciones sobre las prácticas rurales de la Garrotxa, comarca de la provincia de Gerona, por un socio del Instituto*, «RAP» (1867), ps. 44-59.

lloc a la figura del petit propietari-rabasser que en períodes de màxima ocupació agrària incrementava els ingressos anant a jornal. Des de mitjan segle XIX, però, una sèrie de factors varen propiciar la disminució progressiva de l'ús de la rabassa i la seva substitució per la parceria. A causa de la mateixa indefinició de la durada del contracte, a finals del segle XVIII ja es detecten indicis de conflictivitat entre propietaris i rabassers. Però fou a la segona meitat del segle XIX que aquesta conflictivitat s'aguditzà. Amb la Revolució del 1868, els republicans federals van fer seves les aspiracions rabassaires i promulgaren la llei del 20 d'agost de 1873 que declarava redimibles totes les pensions i rendes que afectaven la propietat immoble i citava específicament la rabassa morta com un dels tipus d'establiment afectats. Malgrat la poca vigència de la llei, derogada el 20 de febrer de 1874, no es pot menysprear la repercussió que va tenir entre els propietaris, els quals veieren com perillava el seu domini sobre les terres establertes a rabassa. Fou a partir d'aquests anys que va prendre empenta el discurs ideològic que vinculava el contracte de rabassa amb el de parceria, i la diferenciava d'aquesta manera de l'emfiteusi.¹⁵ A partir d'aquests anys s'aguditzà la tendència a limitar la durada del contracte i, alhora, es produí un enduriment de les condicions d'accés del rabasser a la terra, ja que augmentaren les parts de fruits que havia de satisfer com a cens.

Els secans del Segrià, l'Urgell i la Segarra constitueixen una zona clarament diferenciada de les anteriors. Amb condicions agroclimàtiques poc favorables, amb molt poques possibilitats d'aplicar les innovacions que havien revolucionat l'agricultura anglesa, en aquestes comarques lleidatanes predominava el conreu dels cereals, amb una certa presència de la vinya i de l'arbrat. Molt reduïda la seva massa forestal, escassa la ramaderia, fins i tot la de tir, la manca d'adobs imposava el guaret i un acurat aprofitament de les poques matèries fertilitzants si es volia mantenir una mínima fertilitat. Malgrat aquestes precaucions, els rendiments dels cereals eren molt baixos i amb una certa freqüència amb prou feines es recuperava la llavor. La baixa rendibilitat feia poc atractiva l'adquisició d'una peça de terra i, per això, a mitjan de segle XIX la petita propietat pagesa en aquestes comarques tenia un pes molt més important que en altres zones estudiades.¹⁶ Evidentment, existia una certa diferenciació. Al costat d'una massa de famílies pageses amb terra insuficient per a garantir

15. Sobre aquest punt es pot consultar Victorino SANTAMARÍA, *La Rabassa Morta y el desahucio aplicado a la misma* (Barcelona 1876), i també, del mateix autor, *El contrato de aparcería sobre plantaciones de viña* (Barcelona 1894).

16. Enric TELLO, *En els orígens de la Catalunya pobra: règim agrari i comercialització rural a la Segarra de l'Antic Règim*, dins DIVERSOS AUTORS, *Terra, treball i propietat* (Barcelona 1986).

la reproducció del grup familiar, hi havia un estrat reduït de propietaris mitjans a cada poble i també alguns grans propietaris. Des del segle XVIII l'ocupació dels espais despoblats havia afavorit la formació de grans patrimonis i la colonització de les terres més occidentals durant la passada centúria va crear noves possibilitats. Al mateix temps, desvinculacions i desamortitzacions van reforçar la propietat forana.

Els propietaris acomodats residents als pobles i a les viles o bé als nuclis urbans allunyats de les seves finques acostumaven a cedir les seves terres a mitges, una variant de la parceria pròpia de l'agricultura pobra en la qual el propietari posava la llavor i assumia també algunes despeses salarials i es repartien el producte a mitges. Aquestes fórmules contractuals, aparentment més favorables al conreador que les dominants a la zona de la masoveria, no eren degudes a una actitud més generosa i filantròpica dels propietaris lleidatans que explotaven la força de treball d'altres, sinó que tenien molt a veure amb la migradesa de la producció que imposava el medi natural, tenint en compte les tècniques disponibles. Només així, i encara amb problemes, era possible la subsistència del parcer.

Com assenyalen alguns textos de mitjan segle i com confirma l'abundant documentació de l'arxiu del marquès de Sentmenat, el principal problema per a incrementar la rendabilitat d'aquestes terres era el de trobar parcers amb el mínim de recursos.¹⁷

Una realitat com aquesta, com es podia modificar? ¿Quines eren les vies de transformació d'aquesta agricultura? Tenia poc sentit en aquestes condicions pretendre introduir grans i costoses innovacions com el conreu de plantes farratgeres, incrementar el bestiar i disposar de més matèries fertilitzants. En aquesta època encara no es podia disposar d'adobs industrials per a intensificar el conreu i, com a conseqüència, en aquesta

17. Ramon de Sabater descrivia a les planes de la «Revista de l'IACSI» la situació d'endarreriment de l'agricultura d'aquestes comarques i en particular la precària situació dels parcers: «*El parcero pone regularmente por primera condición el entrar en el cultivo de la hacienda, que el amo pague por adelantado el par de mulas, que por lo común no tiene tampoco dinero.*» Demana bestreta d'ordi per a alimentar les mules i blat per a la família a tornar després de la collita. «*Si ésta se pierde o no sufraga para todos los reintegros, vuelven con otras y otras exigencias que es preciso atender so pena de quedar inculca la hacienda, por consiguiente, en dos o tres años asciende la deuda del colono a una cantidad exorbitante que no puede jamás desquitar [...]. Los masoveros, parceros o colonos (mitgés) son tan miserables y tan estúpidamente ignorantes de su mayor parte, que se hace imposible toda innovación y aún cualquier cambio por insignificante que parezca [...]. Estos son los pactos comunes de los terrenos de la provincia de Lérida, bien que con tantos escarmientos ya comienzan los propietarios a quererlas llevar por su cuenta*» (Ramon DE SABATER, *La agricultura de la provincia de Lérida*, «RAP» [1853], ps. 234-235).

La comptabilitat i la correspondència de les hisendes d'Urgell del marquès de Sentmenat confirmen plenament aquestes observacions (Arxiu de la Corona d'Aragó, patrimoni Sentmenat, Documentació contemporània de les administracions, lligalls 37-47).

àrea les millores possibles en el conreu de cereals depenien de si hom podia dotar-se d'una força de tir adequada que permetés un conreu més acurat i un millor aprofitament dels fertilitzants. Una altra opció era orientar-se cada vegada més cap a les produccions arbustives i arbòries. Per als propietaris acomodats que residien prop de les seves finques l'explotació directa tenia clars avantatges i probablement hi va haver moltes iniciatives en aquesta direcció durant la segona meitat del segle XIX. La conjuntura alcista dels preus i la fluida disponibilitat de mà d'obra facilitada per la permanència de molts petits propietaris (reforçada per les expectatives creades a les zones del canal d'Urgell) van animar a prendre aquesta iniciativa. Casos com el de la família Girona, propietaris de la finca del castell del Remei,¹⁸ no són excepcionals. Fins i tot el marquès de Sentmenat va fer provatures a partir dels anys setanta portant directament una part de les hisendes d'Urgell. El canvi de conjuntura en l'etapa de la crisi sembla que va impulsar de nou la cessió de terres a mitges.¹⁹

Com anunciàvem abans, no és gens fàcil fer una valoració precisa sobre l'entitat dels canvis que es varen produir durant aquestes dècades, encara que tot sembla indicar que no varen ser espectaculars. Alguns propietaris es van animar a assumir funcions de direcció i d'organització, uns altres van modificar els pactes de masoveria i hi va haver una creixent substitució de la rabassa per la parceria a les zones vitícoles. Tot i això, abunden els testimonis que parlen d'inèrcies, de rutines i sobretot de passivitat en referir-se al comportament dels propietaris rurals. Pensem que hi ha diversos factors —uns de caràcter sòcio-polític i uns altres més estrictament econòmic-agronòmics— per a entendre aquesta actitud poc decidida a l'hora d'introduir canvis profunds en les relacions socials. Assenyalem la ineludible necessitat de garantir una estabilitat social per a consolidar la posició de domini dels propietaris en l'àmbit de la societat

18. La família del financer M. Girona, vinculada també a l'empresa constructora del canal d'Urgell, va adquirir una gran propietat que superava les 500 ha al Castell del Remei. Ignasi Girona va convertir la seva hisenda del Castell del Remei en una finca model. Realitzà fortes inversions d'aplanament dels terrenys per aprofitar al màxim el reg, va construir un complex notable de tallers, estables, magatzems, cases per a treballadors, va adquirir maquinària i un important contingent de bestiar. Fins a inicis de l'última dècada va mantenir l'explotació directa amb majordoms i jornalers. La conjuntura adversa de la crisi va forçar la substitució d'aquesta forma d'explotació del treball per famílies de parcers que conreaven parcel·les d'unes 12 ha, que residien a la hisenda i que comptaven amb aportacions importants del propietari.

19. Durant la dècada de 1870-80 també el marquès de Sentmenat va optar per l'explotació directa d'una gran part de les terres del seu patrimoni d'Urgell (ACA, patrimoni Sentmenat, Documentació contemporània de les administracions, lligalls 40, 41 i 48), però a la dècada següent tornava a la parceria.

rural. Qualsevol tipus de reforma que es volgués dur a terme no podia deixar de banda aquest aspecte, ans al contrari, havia de servir evidentment per a incrementar rendes i ingressos, però també per a enfortir una estructura jeràrquica de la societat on el poder, el respecte i el prestigi del propietari fossin cada vegada més sòlids. Si durant els anys cinquanta i seixanta es podia entendre que s'avançava de manera harmònica en aquesta doble direcció, l'etapa de fortes tensions socials que s'obrí el 1868 va provocar una forta reacció conservadora que probablement va frenar i àdhuc parilitzar el ritme i la predisposició al canvi.

Les planes de la revista de l'IACSI d'aquests anys són una bona mostra de l'alarma i del temor que van viure les classes acomodades a causa del fet que «*las bases fundamentales, no ya las de la sociedad actual, sino las que lo fueron de las sociedades antiguas y las que habrán de serlo de las de las sociedades futuras, mientras puedan llamarse civilizadas, son discutidas e impugnadas con el decidido propósito de obtener su destrucción completa*».²⁰ La difusió de les idees socialistes, segons M. E. Casanova, havia provocat l'ensorrament dels referents culturals i ideològics (religió, família, propietat privada, herència, etc.) que havien estat el ciment que havia permès vertebrar un nou ordre social i sense els quals es feia impossible el manteniment pels propietaris d'una posició de domini i la percepció regular de rendes i ingressos.

La dinàmica política i social que es va posar en funcionament durant aquests anys va resultar traumàtica per als propietaris. I, en aquest sentit, un altre dirigent de l'IACSI s'expressava en aquests termes: «*Los colonos se rien de los propietarios y hacen sus veces cuando pueden [...]. Los arrendatarios, a su vez, entrando en el general desconcierto, se rien de los colonos y de los propietarios juntamente y ni pagan arrendamientos, ni cultivan la propiedad*» Per acabar-ho d'arranjar, segons aquest autor, la guerra carlina havia provocat «*la huida de los más ricos y de los acomodados labradores, que corren afanosos en busca de mayor seguridad en sus personas y se refugian en grandes centros de población*».²¹ També són molt freqüents les referències a l'alça de salaris, com per exemple la del corresponsal de l'IACSI a Vic: «*De algún tiempo acá los jornaleros se muestran exigentes, habiéndose ya normalizado el precio de los salarios a un tipo más elevado que no lo era pocos años atrás... Y si esta subida en los salarios reconociese por causa la mayor inteligencia y actividad por parte del trabajador, sería un mal del que podríamos congratularnos, pero desgraciadamente no es así*».²² La causa principal era, segons aquest cor-

20. M. E. CASANOVA, *La cuestión social*, «RAP» (1871), p. 303.

21. Ignacio M. DE FERRÁN, *Un paréntesis*, «RAP» (1873), ps. 6-8.

22. «RAP», *Correspondencia de la Revista* (1872), p. 278.

responsal, la difusió de les idees socialistes. En termes similars s'expressaven els corresponsals de Terrassa i de Vilanova i la Geltrú.²³ Aquest darrer, a més, manifestava el seu temor per la constitució d'una societat de jornalers. Una conjuntura com la que estem descrivint probablement també serveix per a explicar les actituds conservadores dels terratinents.

De tota manera, per entendre els límits i els ritmes de les transformacions pensem que són molt més significatius uns altres factors de caràcter econòmic. El principal és, sens dubte, el fet que les pressions que va exercir el mercat sobre els ingressos agraris entre 1840-50 i 1870-80 van ser molt moderades i, fins i tot, en algun cas es va millorar la situació. El temor manifestat a inicis del període d'un ràpid ensorrament dels preus dels cereals i la saturació del mercat a causa de la competència dels grans d'altres regions espanyoles i de l'exterior no es va materialitzar i les cotitzacions es mantingueren a uns nivells alts fins a la penúltima dècada. El vi, com és sabut, va tenir fins i tot un dels períodes més pròspers entre el 1860 i el 1880 i tampoc no fou gaire desfavorable la conjuntura d'altres productes. Simultàniament, la dependència respecte al consum de productes industrials era molt limitada i la disputa de la força de treball per la indústria o de les obres públiques no sembla que creés tampoc grans dificultats, almenys fins al començament de la dècada del 1870, com ho demostra, pensem que de manera sòlida, la pràctica estabilitat dels salaris i l'escassetat de referències a situacions de poca disponibilitat de mà d'obra. A partir de 1870-80, en canvi, les sèries de jornals que hi ha a la nostra disposició²⁴ mostren una alça significativa que crea una forta preocupació entre els propietaris i que es manifesta a les planes de la revista de l'IACSI, que l'atribueix a l'agitació social i/o a la competència de l'activitat industrial.

Fins a l'últim quart de segle hi havia probablement una situació de sobre població relativa que permetia cobrir sense problemes la demanda de mossos i criats — presents en nombroses explotacions — i de jornalers eventuals imprescindibles en determinats moments de l'any agrícola. Més que de la carestia de la força de treball, els problemes provenien probablement de la dificultat per a controlar-la i disciplinar-la, sense la qual cosa la viabilitat de les reformes i la rendibilitat eren molt problemàtiques. A la «Revista de l'IACSI» hi trobem algunes referències, com un article sobre les pràctiques agràries de la Garrotxa, publicat el 1867, que, després de referir-se a la docilitat i fidelitat de la mà d'obra fixa fins feia unes dècades, manifesta que en aquells moments era *«salvo honrosas excepciones indócil, poco atenta, exigente en el trato y aficionada a cambiar*

23. «RAP», *Correspondencia de la Revista* (1873), ps. 67, 103 i 135.

24. *Vid.* R. GARRABOU, J. PUJOL i J. COLOMÉ, *Salaris...*, *op. cit.*

*de amo. Ahora bien si a tan poco recomendables prendas añadimos la inteligencia e instrucción que debe poseer el mozo o capataz encargado de secundar las miras del propietario que trata de reformar su alquería, es indudable que surgirán un sinnúmero de contrariedades y disgustos capaces de hacer desistir al más empeñado, obligándole por último a tomar partido de dar la finca en arriendo, que es lo que hacen según hemos dicho no pocos propietarios».*²⁵

Per acabar aquesta primera part afegim només que, en iniciar-se la Restauració i recuperada de nou la tranquil·litat en el món rural, es van intentar reactivar els programes de reforma. Substancialment foren molt similars als que es varen formular a mitjan segle. Es criticava sense contemplacions l'actitud parasitària d'uns propietaris que havien perdut l'ascendent que tenien entre la pagesia i s'insistia que sols amb una presència activa, intervenint en les activitats agrícoles, els propietaris podrien recuperar el prestigi i exercir de nou la direcció político-moral del món rural. De tota manera, posar fi a l'absentisme no implicava per a la majoria d'autors que tractaven el tema la generalització del conreu directe, sinó que es refermaven en l'opinió tradicional que la parceria, amb les degudes reformes, era perfectament adequada per a millorar els sistemes productius i reforçar l'estabilitat social. A mesura que s'avançava en la dècada dels vuitanta la discussió de les propostes de reforma de les relacions contractuals, o bé la forta preocupació sobre salaris o l'escassetat de mà d'obra, varen anar desapareixent de les publicacions de l'IACSI. Probablement la invasió fil·loxèrica i la crisi de sobreproducció tingueren molt a veure en el fet que les preocupacions dels propietaris rurals anessin per altres direccions.

L'etapa de la crisi

Fins que no va arribar aquesta conjuntura no podem considerar que variessin de manera significativa els febles i complexos equilibris econòmics i socials que caracteritzaven el món rural tradicional, i no és estrany, doncs, que moltes d'aquelles iniciatives estiguessin orientades sobretot a consolidar els drets de propietat però sense variar significativament l'estructura social preexistent. Tot i els lligams més intensos amb el mercat, com hem dit, les fluctuacions de preus i salaris de mitjan segle possibilitaven encara l'estabilitat econòmica necessària per al manteniment d'unes relacions d'explotació com les que es consolidaven al voltant del conreu indirecte i en les quals era dominant la figura mixta de jornaler-parcer/

25. P. C., *op. cit.*, nota 14.

arrendatari/petit propietari. En un altre lloc ja hem explicat de manera més acurada la coherència i alhora la debilitat d'aquesta situació, tot relacionant les formes socials d'explotació del sòl amb les conjuntures de preus i salaris existents i amb les característiques dels processos de treball dominants.²⁶ A partir dels anys vuitanta i noranta aquesta situació va tendir a canviar de manera cada vegada més significativa. Les diverses crisis de sobreproducció d'aquests anys, per un costat, introduïren una important distorsió en la precària estabilitat preexistent. Les fortes caigudes de preus que afectaren els cereals i l'oli, primer, i els productes de la vinya després, van tenir immediatament importants conseqüències pel que fa al manteniment d'aquella estabilitat. En el cas de la vinya, a més, aquesta situació es va veure notablement agreujada per les dificultats addicionals que ocasionava la destrucció de les superfícies vitícoles autòctones per la fil·loxera i la seva imprescindible replantació.

Tenim ja avui dia estudis suficients sobre la periodització, la intensitat i les conseqüències d'aquestes crisis, en relació almenys amb els seus aspectes més rellevants.²⁷ Destaquem molt sumàriament que les crisis van seguir diferents trajectòries temporals, segons les particularitats de cada producte, en el marc, però, de les dues darreres dècades del segle, que la seva intensitat va ser també diferent segons les línies de producció dominants a cada zona i les alternatives que es podien desenvolupar, que les caigudes de preus van ser en qualsevol cas prou intenses com per afectar seriosament els ingressos de propietaris, parcers i arrendataris, i, per últim, que aquesta situació sovint va anar acompanyada de la intensificació, del despoblament rural i de l'emigració vers els centres urbans i industrials.²⁸ En relació amb aquest fet, alhora, cal destacar que el moviment dels salaris no fou del tot paral·lel al dels preus i que això introduí un element addicional de distorsió en els equilibris socials i econòmics anteriors.

Aquesta etapa de greus i creixents dificultats econòmiques va provocar un fort esclat de conflictivitat, en particular a les terres vitícoles. Aquest subsector es veia afectat no sols per una crisi de sobreproducció, sinó que patia també una crisi global del procés de producció a causa de la destrucció fil·loxèrica i de les elevades exigències que implicava la re-

26. Vid. J. COLOMÉ, R. GARRABOU, J. PUJOL, E. SAGUER, *op. cit.*, nota 9.

27. Vid. R. GARRABOU i J. PUJOL, *La especialización de la agricultura mediterránea y la crisis. Cataluña y el País Valenciano*, dins *La crisis agraria de fines del siglo XIX* (Barcelona 1988), ps. 94-130.

28. Les respostes a l'enquesta sobre la *Crisis agrícola y pecuaria*, la que l'any 1894 va obrir la Diputació de Barcelona (Arxiu de la Diputació Barcelona, lligall 1214) i les planes de les revistes agrícoles, entre elles evidentment les de la revista de l'IACSI, són un testimoni palès de les dificultats que travessava l'agricultor durant aquests anys.

plantació, imprescindible en moltes àrees on no era possible la substitució del conreu, i també d'una crisi social general a conseqüència de les particularitats que envoltaven els tradicionals contractes de rabassa morta.

Segons destaquen diversos informes i articles del moment, i es desprèn també dels judicis de desnonament trobats als arxius judicials, la virulència dels enfrontaments en aquestes zones va arribar a ésser espectacular.²⁹ Així ho il·lustren accions dels rabassaires, com canviar unilateralment les parts de fruits que havien de pagar als propietaris, cremar camps i pallers, tallar oliveres, arrencar plantacions dels nous ceps americans o realitzar diferents tipus de pressions més personals sobre els mateixos propietaris o sobre els qui eren contractats en substitució dels rabassers desnonats o que s'havien declarat en vaga. Les causes d'aquests enfrontaments són evidents. Amb la destrucció fil·loxèrica els propietaris no tenien cap obstacle per a recuperar la plena propietat de les explotacions i per això preferien canviar els antics contractes de rabassa per parceries, com així ho van acabar fent, desnonant els rabassaires que es resistien al canvi. El resultat final del conflicte, com sabem, fou favorable als propietaris, però això, com veurem més endavant, no va significar en cap moment la definitiva solució dels conflictes de fons.

No tenim informacions sobre enfrontaments similars en altres branques de l'activitat o zones no vitícoles, possiblement perquè no van arribar al grau de virulència i de generalització que assoliren pels motius esmentats en el cas de la vinya. Tot i així, com hem dit, no s'ha de descartar l'existència d'enfrontaments i de canvis en la força relativa de les diverses classes existents. Recordem ara, per exemple, la ràpida recuperació que experimentaren els salaris i que molt bé pot reflectir una major capacitat de negociació dels jornalers.

Per altra banda, no es pot oblidar la incidència de fets d'un altre caire, com la promulgació del sufragi universal masculí en iniciar-se la dècada dels noranta. Sens dubte va ser un important factor de dissolució de les estructures jeràrquiques i paternalistes predominants fins en aquells moments. No és arriscat considerar que aquests anys foren uns anys clau en la crisi de les relacions d'explotació i de control social que caracteritzaven el món rural català. A partir d'aquests anys, efectivament, la reno-

29. Una visió general es pot trobar a Albert BALCELLS, *El problema agrari a Catalunya. La qüestió rabassaire* (Barcelona 1983), i a Josep IGLÉSIES, *La crisi agrària de 1879-1900. La fil·loxera a Catalunya* (Barcelona 1968). També és interessant consultar Antonio LÓPEZ ESTUDILLO, *La conflictividad social agraria del último tercio del siglo XIX en Catalunya*, i Josep COLOMER I FERRER, *El conflicte rabassaire a la comarca de l'Alt Penedès a finals del segle XIX*, comunicacions presentades al «II Col·loqui d'Història Agrària» (Barcelona 1986).

vada difusió dels idearis republicans, socialistes i anarquistes i l'activitat dels seus propagandistes, així com la possibilitat que tenien ara la majoria de pagesos d'incidir directament en la formació dels diversos òrgans de poder social, va significar un pas endavant en el procés de deteriorament dels mecanismes de control tradicionals dels sectors dominants. Un pas, en darrer terme, que reforçava la independència i l'autonomia de les franges més baixes de la pagesia, representada aquí per un univers de parcers, arrendataris i petits propietaris, molts dels quals també puntualment jornalers. A conseqüència de les mateixes característiques del sector agrari, però, no és fàcil trobar manifestacions escrites d'aquests tipus de canvis, sobretot si el que es busca són comportaments i accions com les que es donaven simultàniament en l'àmbit de la indústria quan també es qüestionaven les estructures jeràrquiques de dominació social.³⁰

Podem citar alguns factors que contribueixen a explicar aquesta particularitat i que demanen sens dubte investigacions més acurades de les existents en l'actualitat. En relació amb el cas concret català, per exemple, caldria considerar les conseqüències que tenien en l'experiència social de les classes subalternes l'accentuada descentralització de l'activitat productiva en nombroses explotacions i el fet que en la composició d'aquestes classes fos dominant la figura mixta del jornalер-parcer/arrendatari/petit propietari. L'atomització de l'activitat social i la predisposició a defensar interessos individuals abans que col·lectius, que sovint es detecten, serien així més fàcilment comprensibles si es relacionen amb el conjunt de les relacions socials existents, i no, com sovint van fer els ideòlegs dels grups dominants, amb particularitats innates del pagès català o de la mateixa vida rural. En un nivell més general, però, també caldria considerar les característiques dels processos de treball propis de les activitats agràries. En concret, l'existència d'uns graus d'especialització i d'alienació del treball sensiblement més baixos als característics del món industrial, una identificació, per tant, més gran del treballador amb el treball que realitzava, especialment accentuada, a més, quan aquest tenia algun tipus de dret sobre explotacions específiques, i també l'existència només puntual d'activitats que demanaven la participació col·lectiva d'un cert nombre de treballadors. Fins i tot en aquests casos, la necessària participació de treballadors d'altres indrets, sovint diferents d'un any per l'altre, introduïa un important biaix en el sentit d'obstaculitzar l'articulació de mecanismes d'actuació col·lectiva mínimament estables.

De tota manera, no s'ha de deduir d'aquí que la pagesia catalana es

30. *Vid.*, més concretament, el desenvolupament d'aquests raonaments i les seves possibilitats analítiques a Alun HOWKINS, *Reshaping Rural England. A Social History, 1850-1925* (Londres 1991).

trobés permanentment en una situació de debilitat estructural a l'hora de fer valer els seus interessos davant els grups dominants, ni que l'escassa manifestació per la seva part d'accions de pressió com les detectables en altres àmbits de la societat fos testimoni de pau social i d'acceptació sense traves de les jerarquies superiors. En una trajectòria com aquella en què s'estava entrant a partir de la crisi, per exemple, l'amenaça constant de l'emigració i el despoblament debilitava seriosament la posició de tots aquells que explotaven el treball dels altres davant les exigències d'aquests, i els obligava en qualsevol cas a trobar nous mecanismes d'obtenir ingressos i de control i d'estabilitat social. Actuava també en aquesta direcció la rígida temporalitat dels cicles productius agraris, car podia fer especialment dramàtica una interrupció dels processos de treball, fins al punt de fer irrecuperables les collites afectades.

El descontentament i la preocupació que aquesta situació de crisi generalitzada va crear entre els propietaris es va fer evident en el fet que una de les línies d'actuació prioritàries de l'IACSI des de mitjan decenni dels anys noranta va ser la de difondre els ideals associacionistes, amb l'objectiu d'«*augmentar nuestras filas por medio de grandes masas en el campo*».³¹ Amb aquesta iniciativa es pretenia precisament tallar les iniciatives que pagesos pobres i jornalers de manera autònoma havien pres en aquells moments i reconduir aquests grups cap a organitzacions i sindicats adequadament controlats pels propietaris que farien possible tornar a la situació anterior. És significatiu que l'IACSI dediqués un gran esforç en els anys següents al tema del sindicalisme.

En resum, pensem que la crisi, en darrer terme, va significar el final d'aquells equilibris econòmics i socials que fomentaven l'estabilitat del món rural català de mitjan segle i que sols de manera esporàdica havien estat qüestionats en un moment o un altre.

La recomposició de la societat rural catalana

La crisi també va ser important com a punt de partida de les noves circumstàncies que imposava la creixent integració de l'agricultura en el capitalisme. Disposem de prou informacions per a afirmar que la depressió econòmica que patien els principals productes agraris va començar a superar-se cap a mitjan decenni dels anys noranta i que entre aquest moment i els anys de la Primera Guerra Mundial el món rural català va entrar en una nova etapa d'estabilitat, que caldria en tot cas matisar. Diversos factors contribueixen a explicar aquesta nova situació.

31. *Junta General del Instituto*, «RIACSI» (1893), ps. 74-75.

En particular, la desigual encara que clara recuperació de les cotitzacions dels productes —sols explicable parcialment per les mesures proteccionistes que s'aplicaren—, el manteniment dels salaris en els nivells ja assolits i l'esmoreïment dels processos d'emigració i de despoblament rural. En aquest context, però, també es va fer evident que molts dels aspectes que caracteritzaven el món rural català anterior a la crisi eren irrecuperables, tant des del punt de vista econòmic com social. Calia consolidar nous mecanismes que possibilitessin alhora la viabilitat de l'activitat agrària, el manteniment de les jerarquies i l'harmonia social. La mateixa experiència adquirida durant la crisi havia posat en relleu la gran diversitat d'interessos socials coexistents i havia accentuat l'autoconsciència d'autonomia i d'independència d'amplis sectors de la pagesia. Simultàniament, en les noves circumstàncies econòmiques que es dibuixaven, l'activitat agrària havia d'emmotllar-se a una situació de creixent competència i, per tant, d'inestabilitat dels mercats, així com als diferents tipus de canvis que generava el creixement industrial i urbà del país.

Els canvis que es van desenvolupar en aquesta conjuntura foren nombrosos, encara que en molts casos s'han de veure com una accentuació de tendències que ja s'anunciaven temps enrere, però que ara es veïen fortament esperonades. Els aspectes més estudiats d'aquest procés són els relacionats amb les tècniques de producció. En relació amb les zones que aquí estem considerant, concretament, caldria destacar els canvis que es desenvoluparen en les rotacions de conreus a Girona, Vic i a les comarques lleidatanes en el sentit d'incrementar la presència de farratges i cereals pinso per a la ramaderia i la supressió gradual del guaret en el darrer d'aquests indrets, que van anar alhora acompanyats d'una significativa expansió del bestiar de renda amb una no menys important transformació de les races productores. Tant en aquestes zones, com a Vilafranca del Penedès, també són nombroses les referències a la difusió dels adobs químics, de nous tipus d'instruments —en especial de diverses classes d'arades de roturació i conreu— i de la incipient però constant introducció de batedores i segadores allà on dominaven els conreus de cereals i farratges. A la zona de Vilafranca cal destacar que la quasi total replantació de les antigues superfícies vitícoles va implicar la total transformació de les varietats productores, l'aparició de noves feines com la d'empeltar i, en general, la necessitat de desenvolupar un conreu més acurat de les noves vinyes, tant pel que fa a les pràctiques culturals sobre la terra com sobre els ceps. També en aquesta zona i en altres, per últim, caldria esmentar la transformació gradual que anaven experimentant les tècniques d'elaboració de vins i olis amb la difusió de nous tipus d'utilitatge.³²

32. Una anàlisi detallada d'aquests canvis es troba a J. PUJOL, *Les transformacions del sector agrari català, 1890-1936*, tesi doctoral en curs de publicació (UAB 1988).

És difícil acceptar, en aquest context, la imatge que sovint s'ha divulgat d'un sector agrari immobiliària que, a l'ombra dels aranzels, hauria continuat reproduint les tècniques tradicionals insensible als canvis de conjuntura dels mercats. En conjunt, aquests canvis solament es poden entendre quan considerem que en les noves circumstàncies econòmiques les tècniques preexistents no permetien assolir els nivells d'ingressos reals característics del segle XIX i que, essent aquest un objectiu ineludible si es volien mantenir les tradicionals jerarquies agràries, no hi havia cap més possibilitat que incrementar la productivitat de la terra i el treball.

Quins foren els mecanismes socials per mitjà dels quals s'anaren materialitzant els canvis? No estem encara en disposició de proposar una explicació mínimament coherent i compacta, però tenim elements suficients per a proposar hipòtesis de partida raonables o assenyalar almenys algunes línies d'anàlisi que pensem que seria convenient explorar.

El conjunt dels canvis esmentats no es poden entendre al marge de les diverses iniciatives que desplegaren els propietaris que es mantenien en el sector, forçats per les circumstàncies econòmiques i per les pressions directes i indirectes que realitzaven aquella munió de parcers, arrendataris, petits propietaris i/o jornalers al voltant de la distribució de les rendes agràries i en alguns casos també, com hem dit, de la propietat de la terra. Això no implica, tanmateix, que els propietaris fossin els únics actors del canvi tècnic, només els que han deixat més rastre documental. Alguns indicis referents a la Plana de Vic, per exemple, revelen el protagonisme de masovers i parcers en l'expansió dels adobs químics i també en la consolidació d'un sector ramader centrat en l'explotació porcina.³³ Recordem també els articles de Fages de Romà, que ja el segle XIX advertia els propietaris sobre l'enriquiment dels masovers que intensificaven la producció pecuària.

33. L'expansió del consum d'adobs minerals a la Plana de Vic va anar lligada a l'extensió del conreu de les patates, iniciat a finals del segle XIX. Aquesta variació en la rotació endegada pels parcers va ser acceptada pels amos sense variar els pactes perquè, inicialment, els beneficiava tant com als masovers. Tanmateix, aviat es notaren símptomes d'empobriment de la fertilitat del sòl (malgrat l'increment en el nombre de femades) i calgué incrementar la inversió en fertilitzants (Ramon ROCA, *Comentari sobre un article*, «Revista de la Cambra Agrícola Ausetana y el Sindicat Agrícola de Vich», núm. 436 [1932], ps. 1-4). En relació amb l'explotació del bestiar porcí, alhora, creiem que són força significatives les observacions de Joaquim d'Abadal quan, el 1908, i després de destacar la intensa transformació de les races de la comarca, ja assenyalava que «cada casa de pagés té varies trujes o famelles reproductores» i que «el resultat econòmic d'aquesta cria... pot considerar-se sa importància tenint en compte qu'és lo que fa tenir diners als masovers d'aquest país y manté el benestar d'aquesta comarca» (Joaquim D'ABADAL, *Cultius de la Plana de Vich y conveniència d'extendre més el cultiu de les plantes forratgeres*, dins FEDERACIÓ AGRÀRIA CATALANO-BALEAR, «XI Congrés celebrat a Vich» [1909], ps. 31-34).

Respecte a aquesta xarxa de relacions socials, ja hem mostrat en altres treballs com després de la crisi va tendir a reforçar-se l'explotació indirecta de la terra i la petita propietat, i que sols en casos marginals i poc representatius es va mantenir la gran explotació amb treball assalariat. Quan, entre el 1905 i el 1910, en un moment de forta discussió del règim de parceria (debat provocat, d'una banda, per la sentència del tribunal suprem sobre la naturalesa societària del contracte i la impossibilitat de desnonar el parcer, i, d'altra banda, per la indefugible necessitat de transformar les explotacions agrícoles) es va plantejar de nou l'adequació d'aquest tipus de contracte com un instrument de progrés agrícola, varen tornar a sorgir veus proposant la substitució de les masoveries pel conreu directe. Tanmateix, al llarg del debat aquesta posició va restar en franca minoria i va imposar-se el manteniment de la parceria. Els seus defensors sostenien, d'una banda, la capacitat d'adaptació d'aquesta forma d'explotació a les noves exigències econòmiques, però també argüien les importants «rahons d'ordre social».³⁴

No serien aquestes les úniques causes del fracàs del conreu directe en grans explotacions. Caldria destacar també que la recuperació dels preus no va ser suficient per a fer rendible el tipus d'explotació basada exclusivament en treball assalariat i que amb la parceria i l'arrendament els propietaris reduïen fortament les inversions, sobretot en treball —la qual cosa els permetia continuar mantenint temporalment ingressos com a propietaris i capitalistes. També reforçaven aquestes formes de conreu indirecte l'elevada dispersió de moltes propietats i les pressions dels mateixos parcers i arrendataris, que no volien perdre els drets que consideraven que havien assolit sobre la terra. En el cas de la vinya això era especialment evident si considerem els conflictes que durant el segle XIX ja es donaren al voltant de la rabassa morta i que moltes famílies de rabassaires i també d'altres cultivadors tenien una llarga experiència acumulada en el conreu de les mateixes terres. Sobre aquestes bases, en resum, no era fàcil per als propietaris de recuperar i mantenir la seva autoritat social i assolir uns nivells de rendibilitat de les explotacions prou elevats.

En la nova conjuntura, però, les propostes per a combatre l'absentisme i trobar les formes més adequades de menar la terra van anar acompanyades per tot un conjunt d'iniciatives que intentaren assolir simultàniament la viabilitat econòmica de les explotacions i l'estabilitat de les relacions socials. Destaquem les nombroses activitats que es desplegaren per a incrementar el grau de formació dels pagesos, a través de concursos, conferències, granges-escola i altres centres similars, amb la intenció de requalificar els diversos tipus de treballs agraris en funció dels canvis

34. Pere VAYREDA I OLIVAS, *op. cit.*, nota 6.

tècnics que s'estaven introduint. En segon lloc, també és important destacar les diverses iniciatives que es desplegaren en el sentit de reorganitzar socialment el sector a través de la Federació Agrícola Catalano-Balear (1898), la Unió de Viticultors de Catalunya (1911) i diversos tipus d'organitzacions agràries de caire més local, com ara cambres agràries i sindicats agrícoles. En conjunt, l'objectiu d'aquests organismes era ben clar: reforçar la difusió de les noves tecnologies, diluir els conflictes socials del sector reforçant la concepció d'interessos idèntics de les diferents classes socials involucrades davant la precarietat de les noves conjuntures econòmiques i recuperar de nou l'autoritat de la propietat en el marc de l'opció productivista que s'impulsava.³⁵ Aquestes iniciatives, finalment, van anar acompanyades d'una major participació dels propietaris en les despeses de conreu. Així ho il·lustren, per exemple, les diverses informacions disponibles sobre el seu protagonisme en la introducció del nou utillatge agrari, nou tipus de bestiar, compra d'adobs o altres *inputs*, o també, en el cas de la vinya, en la reconstitució del nou sector, alhora que augmentava el seu protagonisme en la direcció de l'explotació agrària.³⁶

Cal pensar que aquesta major participació dels propietaris en l'explotació de la terra va haver d'anar acompanyada de canvis paral·lels en els pactes de parceria i arrendament. El règim de la masoveria, per exemple, patia deficiències importants i contenia rigideses que comportaven

35. D'entre les nombroses declaracions que podríem proposar en aquest sentit, observem, per exemple, declaracions com les del propietari i advocat J. Morera al XII Congrés de la FACB (1913), segons el qual calia «fomentar i enfortir l'associació agrícola en tots sos aspectes, sent el propietari el primer que ha de fer-ho, treballant amb zel per a què d'entre els seus masovers, parcers i quants d'ell dependixin, directa o indirectament no n'hi hagi ni un que no sigui associat» (p. 18). Per a aquest propietari el germen de l'associació era clar: «L'Institut, si bé no lograva enquivir en ses files el proletariat del camp, acomplia mentres tant una finalitat social d'alta transcendència: reunia en son si als grans terratinents, als hisendats del país i al acoblarlos, desvetllava ells l'afició a llurs finques i a les coses de l'agricultura, i això de retop, importava allissonar al parcer o masover, estimular-lo a progressar, preparar-lo per a la vida corporativa, iniciar-lo en les noves pràctiques del cultiu de les terres i ajudar-lo econòmicament quan les circumstàncies ho demanaven o la necessitat ho exigia» (p. 37).

36. Un exemple del paper que fan els propietaris en la reconstrucció de la vinya el tenim en la figura de Marc Mir, propietari amb terres a diversos termes municipals del Penedès. En la replantació de les seves vinyes va donar als «masovers, parcers i menadors tots los ceps que han hagut de menester, gratis, i ha pagat per compte propi los gastos de empeltar-los l'any següent a la plantació». També destaca «haber ajudat en la mida de sas forças, als cultivadors de sas terras, en la replantació, arreballant la terra ab lo boigit, ab arades de tracció directe de gran potencia o sufragant una quantitat entesa a los que, impossibilitats d'aprofitar l'arada, debien arreballar a mà» (resposta manuscrita de Marc Mir i Capellà presentada al concurs organitzat pel Centre Agrícola del Penedès, cedida per Enric Regull).

un fre per al progrés agrícola i el canvi tècnic: obligació de sembrar anualment la meitat de les terres de cereals, curta durada dels contractes i nul·la inversió del propietari. D'ençà del tombant del segle comencen a percebre's significatives transformacions dels pactes tradicionals. A Vic fou la qüestió de la llavor de la patata (que calia adquirir per a evitar la degeneració del conreu) i la necessitat d'invertir en adobs minerals el que forçà la participació dels propietaris en les despeses de producció.³⁷ A Girona fou l'explotació pecuària el centre de les inversions dels propietaris a partir del tombant del segle.³⁸ Les transformacions produïdes a les comarques gironines per l'interès creixent en la producció de bestiar són difícils de resseguir. Sembla, però, que, paral·lelament a l'expansió ramadera, els contractes tendiren a convertir-se en mitgeries, en les quals el propietari aportava el capital per a la compra del bestiar.³⁹ Els canvis també varen afectar profundament el contracte de rabassa morta. La conflictivitat social que hi havia hagut a les zones vitícoles i els costos que comportava la replantació van posar fi a la rabassa històrica. Un bon exemple dels canvis que es produïrien en aquests anys l'obtenim en el model de contracte agrari proposat per Josep Coma i Torrents l'any 1898 a les planes de l'IACSI, on argumenta la necessitat de mantenir la cessió (mantenint-se nominalment el terme de rabassa morta), tot modificant-ne l'essència, en defensar una major participació del propietari en la direcció del conreu, assumint la contribució i limitant al rabasser les possibilitats de traspasar la peça de terra, alhora que el concedent es reserva el dret o la facultat de desnonament.⁴⁰

Lògicament, el procés que estem descrivint de manera molt sintètica no va ser lineal ni homogeni, sinó irregular, amb interrupcions i desigual, i així hem d'entendre que en la tendència general que s'anava materialitzant encara trobem en aquests anys informacions sobre la indiferència dels propietaris davant el canvi, la permanència de pactes tradicionals que obstaculitzaven la introducció de les noves tecnologies, o també sobre la inadequació de cambres i sindicats en relació amb els objectius que calia assolir. En conjunt, però, aquestes matisacions no han d'enfosquir quines eren les alternatives que s'impulsaven i quin era el seu significat econòmic i social.

37. GALDERIC, *La revisió dels contractes de parceria*, «Revista de la Cambra Agrícola Ausetana y el Sindicat Agrícola de Vich», núm. 406 (1932), p. 1.

38. Pere VAYREDA I OLIVAS, *op. cit.*, nota 6.

39. Jaume ROSICH, *Modalitats dels contractes d'arrendament i parceria a la província de Girona*, «Agricultura i Ramaderia», núm. 5 (1932), p. 81. Josep SABATER, *El balanç d'una transformació de pactes contractuals*, «Agricultura», núm. 6 (1925), ps. 150-156.

40. José COMA I TORRENS, *Model de contracte d'arrendament per vinyes*, «RIACSI» (1898), ps. 225-236.

En relació amb aquest darrer aspecte, per últim, tot aquest conjunt d'iniciatives posa clarament en relleu l'existència d'un conflicte potencial entre les diverses classes socials agràries i que l'estabilitat en aquest sentit sols es podia assolir de manera precària. L'aparició intermitent d'enfrontaments oberts com els que es donaren entre el 1919 i el 1923 i durant la Segona República són força il·lustratius d'aquesta situació i que no estava decidit quin era el projecte social capaç de portar la iniciativa dels canvis que imposa la industrialització.